

לשוננו לעם

עורכים: שושנה בהט, דוד טלשיר, יוסף עופר

מתוך

כרך מד, תשנ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

"עז מתי" בלשון חכמים?

א

לשון המקרא ולשון חכמים נבדלות זו מזו בדקדוקן ובאוצר מליהן, ואין צריך לומר בשימוש המלים. הרבה מן ההבדלים בין שתי חטיבות הלשון נודעו לנו בזכות כתבי-יד קדומים, ששימרו את לשון חכמים בצורתה המקורית. כתבי-יד מאוחרים של המשנה ושל חיבורים אחרים של ספרות חז"ל, וכל שכן דפוסים – חלו בהם ידיים, ורבים מקווי הלשון שלשון חכמים נבדלה בהם מלשון המקרא נעלמו כלא-היו בידי מתקנים שהכניסו במקומם לספרות חז"ל צורות מן המקרא.

אבל ראוי לזכור שלא כל מה שנראה בעינינו מעשה ידיהם של "מתקנים" ששיבשו את מסירת הלשון הוא אכן כזה. אין ספק שפעמים נשתקעה בחיבור מספרות חז"ל שאילה ישירה מן המקרא, של כותב החיבור או של עורכו (ויש שמשתקפת בו מסורת אחרת של לשון חכמים, הדומה – במידה מועטה או במידה מרובה – ללשון המקרא).

נפרש דברינו בדוגמה אחת מני רבות. כנגד שם העצם **משקוף** במקרא שימש ככל הנראה השם **שקוף** בלשון חכמים. הקביעה הזאת מיוסדת הן על ממצא אפיגרפי ("יוסה הלוי בן לוי עשה השקוף הזה" בכתובת מכפר ברעם) הן על הנתונים העולים מכתבי-היד הטובים של לשון חז"ל. כל כתבי-היד הטובים של המשנה גורסים בכל מקום **שקוף**, כגון משנת אהלות י, ז: "והיא נוגעת בשקוף". אבל בדפוס המשנה מצאנו במקום זה ובמקומות אחרים במסכת אהלות את הגרסה **משקוף**, ונראה שמדובר בתיקון שנעשה על פי לשון המקרא. ואולם במשנת פסחים (ט, ה) שנינו: "וטעון הזאה על המשקוף ועל שתי המזוזות". כל כתבי-היד כולם וכל הדפוסים גורסים כאן **משקוף** ולא **שקוף**. איש לא יטען שגם במקום הזה שינה מעתיק את הטקסט בתהליך המסירה. כמעט שאין לפקפק בסברה שכותבה של המשנה או עורכה הוא שהשתמש כאן, במשנת פסחים, במלה **משקוף** כשאילה ישירה מן הפסוק "וראה את הדם על המשקוף ועל שתי המזוזות" (שמות יב, כג).

כלומר, לפנינו שימוש אותנטי של משקוף במקום זה במשנה (לפירוט הדברים ראה מה שכתבתי בספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 665–666 והערות 6 ו-32).

נבוא עכשיו לדון בדוגמה אחרת. כאן לא נוכל לדבר בביטחון גמור על כל גלגוליה של התופעה, אבל אין ספק שאפשר ללמוד ממנה על השפעת לשון המקרא על לשון חכמים במרוצת הדורות.

ב

מלת השאלה מתי המשמשת בלשון המקרא מופיעה בלשון חכמים בצורה אמת/אימתי. אימתי היא הצורה המופיעה בדפוסים ומשמשת בינו כיום. בכתב-היד הטובים נוהגת הצורה אַמְתִּי או אַמְתִּי במ"ם דגושה, אך הבדל זה אינו חשוב לענייננו. וכבר פירש פרופ' יחזקאל קוטשר ז"ל את תהליך הופעתה של הצורה הפותחת באל"ף בלשון חז"ל (מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' צד–צה).

הצורות אמת/אימתי וכן מאמת/מאימתי מקוימות בקביעות בכתב-היד ובדפוסים של המשנה (לעיתים ביו"ד כפולה בסוף המלה, אמתיי). אבל הצירוף עד אמת/עד אימתי (ואף ביו"ד כפולה, עד אמתיי) דורש הערות קצרות הן מצד הנתונים הן מצד פשרם.

בדפוסים המשנה המהלכים כיום יש מקומות שנתקיימה בהם הגרסה עד אימתי (ברכות ח, ז; שביעית א, א; א, ח; ב, א; ט, ז; תענית א, ב – בסך הכול 6 פעמים), ויש מקומות שהגרסה היא עד מתי (כתובות ה, ז; בבא מציעא ב, ו; ד, ג; ד, ו – בסך הכול 4 פעמים). זו התמונה העולה מן אוצר לשון המשנה של רח"י קוסובסקי. הגרסה עד מתי מזדמנת כבר בעדים קדומים, אך ברובם הגדול אינם בני קדמות מופלגת.

בקטע גניזה לשביעית א, א (משנת זרעים עם שינויי נוסחאות, בעריכת נ' זק"ש, כרך א תשל"ב, כרך ב תשל"ו; מוזכרות שם גם אסמכתאות נוספות לגרסה זו). וכן מצינו בכתב-יד תימני לשביעית ב, א; וכן בשני קטעי גניזה ובכ"י לידן לירושלמי ועוד לברכות ח, ז (ראה זק"ש על אתר בשני המקומות), וגם חיים בנטוב (בעבודת הדוקטור שלו, משנת מסכת כתובות מתוך כתב-יד קאופמן עם שינויי נוסחאות על פי כתב-יד וקטעי גניזה, חלק ב – הפנים וחילופי הנוסח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 56) רשם עד מתי במסכת כתובות (ה, ז) מקטע גניזה למשנה שבגמרא, מכתב-יד לידן לירושלמי ומעדים נוספים (בעיקר

כתבי־יד של הלכות הרי"ף ופירוש המשניות לרמב"ם). גם בדפוס הראשון של המשנה (נאפולי רנ"ב 1492) מצאתי פעמיים **עד מתי** (כתובות שם ובבא־מציעא ד, ג).

אך בכתבי־היד הטובים של המשנה משמש הצירוף **עד אמתי/עד אימתי** (וכן **עד אמתי**) בלבד. כך מצאתי בכל מקום בכתבי־היד קאופמן, פארמה א' וקמבריג' (על פי מהדורת ו"ה לו).

בחיבורים אחרים של ספרות התנאים מצאנו רק **אמתי/אימתי**, אבל בצירוף הפותח **בעד** מצאנו את שתי הדרכים. בספרא (על פי כתבי־יד ואטיקן 66) מצינו פעם אחת **עד (אי)מתי** (פרשת נדבה); יד שנייה מחקה את שתי האותיות הראשונות במלה **אימתי**; אך בשלוש הופעות אחרות נתקימה בכתבי־היד **עד אמתי/עד אימתי** ללא שינוי. מסורת. היד הראשונה לא הכירה אפוא אלא את הצורה הפותחת באל"ף. כנגד זה בתוספתא משמש רק הצירוף **עד מתי** 18 פעמים (על־פי נתוני הקונקורדנציה לספרות התנאים במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה לשון העברית), וכן מצינו בספרי במדבר ודברים ועוד. ואין צריך לומר שכן מצינו בדפוס התלמוד הבבלי.

מה טיבה של הגרסה **עד מתי**? אציע כאן שתי אפשרויות.

ג

האפשרות האחת היא שהצורה האותנטית בלשון חז"ל היא **עד (אי)מתי** כעדות כתבי־היד המשובחים של המשנה, והחלופה **עד מתי** היא תיקון מאוחר על פי לשון המקרא. אפשר שאמתי הרווחת מאוד בלשון חכמים – במשנה לבדה מצינו למעלה מ־80 היקרויות – עמדה בפני **מתי** הנקרית במקרא 14 פעמים. לעומת זאת, הצירוף **עד אמתי** הנמצא במשנה רק 10 פעמים, לא יכול היה לעמוד בפני **עד מתי** הרווח מאוד במקרא – 29 היקרויות. יתרה מזאת, הביטוי **עד מתי** מצוי במקרא בפסוקים שנשתגרו בפי כול, בקטעים מן החומש, בהפטרות ובשיר של יום רביעי (הלוא הוא מזמור צד בתהלים), כגון: "עד מתי מַאֲנֶתְ לַעֲנוֹת מִפְּנֵי" (שמות י, ג), "עד מתי יהיה זה לנו למוקש" (שם, ז). "עד מתי לעדה הרעה הזאת" (במדבר יד, כז), "עד מתי תִּשְׁתַּכְּרִין" (שם"א א, יד, ההפטרה ליום א' של ראש השנה), "עד מתי אתם פִּסְחִים על שתי הסַעֲפִים" (מל"א יח, כא, בהפטרה לפרשת פינחס), "עד מתי רשעים ה' עד מתי רשעים יעלזו" (תהלים צד, ג). ואף זאת, כוחו של

צירוף להשפיע חזק יותר ממלה בודדת; לא הרי הצירוף מן המקרא **עד מתי**, בעל המבע הרטורי החזק, כהרי המלה היחידה **מתי**. נראה שהתיקון קדום למדוי, שכן הוא מצוי בכתבי-היד של התוספתא ושל ספרי במדבר ודברים. במשנה הוא מצוי לא רק בדפוס הראשון שלה (מן המאה החמש-עשרה), אלא אף בכתב-יד ליידין של הירושלמי (מסוף המאה השלוש-עשרה), בקטעי גניזה ובעדים אחרים. ותיקון זה פסח על כתבי-היד הטובים של המשנה, ולא ידעתו יד ראשונה של כתב-יד ואטיקן של הספרא.

אפשרות אחרת היא שהצירוף המקראי **עד מתי** הוא שאילה אותנטית מן המקרא בלשון חכמים, ואין הוא פרי פעולת תיקון של מעתיקים בתהליך המסירה. תפוצתו הרבה של הצירוף במקרא עשויה הייתה להשפיע על כותבי חיבורים התנאיים (או על עורכיהם) לשבץ בלשונם את מטבע הלשון השגור הזה, ואפשר שנתגבש למטבע קבוע בלשון הספרותית. כך אפשר להסביר את הופעתו הסדירה בתוספתא ואת זימונו בכתב-יד של חיבורים אחרים. (היקרותו בעדים אחדים של המשנה יכולה להתפרש כעירוב של מסורות, כלומר מסורת הלשון המשתקפת בתוספתא ובספרי נתגלגלה במועד מאוחר גם אל המשנה.)

אין בידנו להכריע באופן מוחלט בתולדות גלגוליו של צירוף זה, איזו מן האפשרויות משקפת את המציאות ההיסטורית לאשורה; לא בכל קו לשוני מצויות בידנו כל החוליות המאפשרות לנו לעקוב אחר כל התהליכים שפקדו אותו. דבר אחד דומה שאפשר לקבוע במידה של ודאות: במשנה ובספרא יש יסוד להניח ששימש רק הצירוף **עד אמת**, כעדות המשובחים שבכתב-יד היד (קאופמן ופארמה א למשנה, היד הראשונה בכתב-יד ואטיקן 66 של הספרא). החלופה **עד מתי** במקורות האלה נראית מעשה תיקון על פי לשון המקרא, ובכתב-יד ואטיקן 66 פעולת התיקון הזאת מתועדת בעין.

ושתי הערות בשולי הדברים:

א. בתוספתא ובספרי במדבר מצינו גם את הכתיב **מימתי**. ויש מקום לברר מהי קריאתו המדויקת. כלום הוא משקף את הצורה **ממתי**, כלומר דחייה של **מאמתי** (= מן + אמת) של לשון חכמים מפני מן + מתי על דרך לשון המקרא; או שמא נתרשש כאן תהליך אחר: האל"ף ואחת התנועות הסמוכות לה נשלו, ונתקבל המעתק **מאמתי** < מימתי (mē'emmatay <

memmatay). ויש לתהות האם נהגה הצירוף: מְמַתִּי או מְמַתִּי. הדברים מחייבים עיון והרחבה במקום אחר.

ב. יש להעיר שאין חפיפה גמורה בין השימוש של **עַד מַתִּי** שבמקרא לשימוש **עַד מַתִּי/עַד אַמְתִּי** של לשון חכמים. שימוש של הצירוף במקרא מביע על פי רוב שאלה רטורית (ראה הדוגמות שנתפרטו לעיל בסעיף ג), ואינו מכוון לציון נקודת זמן מדויקת. ואולם בישעיה (ו, יא) הצירוף אינו רטורי: "וְאָמַר עַד מַתִּי אֲדַנִּי, וַיֹּאמֶר: עַד אֲשֶׁר אִם שָׂאוּ עֲרִים מֵאִין יֵשֵׁב"; ובמיוחד בולט הדבר בספרי בית שני – נחמיה ודניאל: "עַד מַתִּי יִהְיֶה מֵהַלֵּךְ" (נחמיה ב, ו), "עַד מַתִּי הַחֲזֹן" (דניאל ח, יג), "עַד מַתִּי קֶץ הַפְּלָאוֹת" (שם יב, ו). באלה מכוונת השאלה לברר נקודה מסוימת בזמן. בלשון חז"ל עיקר שימוש של הצירוף הוא בשאלה על נקודת זמן מדויקת, כגון: "עַד אַמְתִּי (עַד מַתִּי) הוּא מִבְּרָךְ? [והתשובה:] עַד שִׁיתָאֵכֶל הַבָּשָׂר שְׁבַמְעִיו" (משנה ברכות ח, ז), ועוד ועוד. אך גם כאן מתועד השימוש של הצירוף כהבעה של שאלה רטורית, כגון: "עַד מַתִּי אַתֶּם מֵאֲכִילִין אֶת הַמִּזְבֵּחַ טְרִיפוֹת" (תוספתא סוטה יג, י), "עַד מַתִּי אַתָּה מִגְבִּיב וּמִבִּיא" (ספרי במדבר, פסקה עה). אין נראה שהבחנות אלו בין שימושו של הצירוף נוגעות במישרין להשפעה של המקרא על כותבי לשון חז"ל ומעתיקיה. ואף עניין זה מצריך בירור לעצמו.